

Despre necesitatea sacrificării rituale a fondatorilor

Adrian NECULAU¹

Solicitat de coordonatorul revistei „Synergies Roumanie”, editată de către GERFLINT (*Groupe d'Etude et de Recherches pour le Français Langue Internationale*) și publicată de MSH din Paris, să fac parte dintre cei ce o girează în România și să contribuie la primul număr cu un articol, chiar publicat deja, am trimis câteva texte spre alegere. Comitetul director al revistei a ales unul dintre acestea, deja publicat în revista „Psihologia socială”. El a apărut recent (*Du sacrifice rituel des fondateurs*, „Synergies Roumanie”, 1/2006, 117-122).

Când am scris aceste rânduri, eu m-am gândit la o problemă care are și o conotație etică: relația dintre generații, transmiterea și preluarea moștenirii, legăturile și rupturile dintre cei care au lucrat în anii de control social și ideologic și cei care cunosc doar din relatări caracteristicile acestui tip de context. E lucru știut, unii dintre cei „vechi” au cedat, articulându-se măcar conformist la solicitările regimului. Unii însă au rezistat, atât cât se putea, și și-au păstrat demnitatea. Ei au fost aceia care au demarat procesul de reconstrucție și resemnificare a câmpului universitar și a noilor serii de cercetări și de construcții instituționale. Cei nou veniți, spre deosebire de „generația veche”, nu au fost supuși unor probe de rezistență, și nimeni nu va putea ști cum s-ar fi comportat în condiții de presiune, cum ar evolua pe o scală de la „rezistență la delatațiune”, trecând prin conformism și supunere necondiționată.

Desigur, ceea ce urmează e un punct de vedere, dar și o invitație la dezbatere.

Într-o carte recentă, „Figures de la perversion sociale”, André Sirota încearcă o tipologie a „perversilor sociali”, pornind de la cazuri întâlnite în lunga sa carieră de consultant de grup. Lucrarea se vrea un ghid pentru clinicienii de grup, consultanții echipelor, analiștii instituționali care întâlnesc adesea blocajul datorat unor indivizi cu spirit distructiv, preocupați să lupte împotriva celor care construiesc ceva, să spargă solidaritățile, să rupă legăturile sociale. Unul dintre tipurile de „atacuri perverse” descrise de profesorul Sirota este atacul

¹ Universitatea „Al.I. Cuza” Iași.

împotriva fondatorilor. Pornind de la cazuri întâlnite în colegii sau grupuri de analiză, Sirota relatează despre situații în care unii membri, veniți mai târziu într-un grup deja coerent, încearcă să ocupe un loc central prin minarea poziției fondatorilor. Strategia lor este intimidarea primilor organizatori, etichetându-i ca reprezentând vechiul, o etapă depășită, încercând să devieze atenția de la proiectul inițial, minimalizându-l, schimbându-i finalitățile, reorientându-l. Incapabili să se înscrie într-un efort de cooperare comună, tactica la care recurg este aceea de a deprecia sau ridiculiza realizările fondatorilor sau de a manipula grupul prin culpabilizare și prin organizarea unei opoziții frontale, agresive și vulgare, mizând pe pasivitatea și tăcerea majorității, asimilând acest comportament cu o aprobare. Tăcerea sau jena grupului este interpretată ca o invitație la un comportament de jubilație descalificantă, recurgând în acest scop la persiflare, glume grosiere, dar și la atacul verbal violent. Scopul lor este să obțină izolarea și tăcerea vinovată a fondatorilor, să-i culpabilizeze. Ei se consideră reprezentanți ai unei opoziții care trebuie să-i propulseze în locul celor înlăturați. Sirota interpretează acest tip de conduită ca o revoltă a adolescenților în criză față de tatăl lor, ca o dorință irepresibilă a acestora de exclusivitate. Pentru a triumfa, ei au nevoie de un sacrificiu simbolic, de un gest ritualic de neantizare a celor ce pot pune în dezbatere proiectul lor de schimbare a cursului. Pentru ca ei să triumfe, fondatorii „trebuie să tacă”. Ar mai fi aici de adăugat o informație: un atac pervers eficient pornește ca din întâmplare, la sfârșitul unei acțiuni, când ceilalți se pregătesc să încheie, fără să anunțe prin nimic scopul final urmărit.

Cazul descris de Sirota se înscrie într-o linie de analiză cunoscută, care a preocupat pe părinții psihanalizei, ca și pe specialiștii în psihologia maselor: *sacrificiul părintelui fondator*. În „Totem și tabu” (1913), Freud explica originea acestui tip de atitudine ambivalentă față de conducători. În societățile primitive, căpeteniile „beneficiau” de efectul a două prescripții care mai degrabă se întregesc una pe cealaltă, decât se contrazic. Prima parte a prescripției transmite că supușii trebuie să-și păzească conducătorii, să-i apere de influențe străine, pentru că ei sunt purtătorii unei forțe magice, tainice, dar și primejdioase, care se transmite prin contact celor din jur. Transmițând această forță electrică, conducătorul te poate însă anihila, motiv pentru care este bine să-l ocolești, să te ferești de el sau să găsești o formă de a te proteja de el. Aici e ambivalența: el trebuie apărat de exterior, dar prin aceasta te aperi și pe tine de influența lui malefică.

Fiind atât de sensibile la influențe și pericole care vin din afară, persoanele privilegiate au ele însele nevoie de protecție, de un cerc de apărare în jurul lor. Cu cât este căpetenia mai însemnată, cu cât e mai puternică, cu atât e mai

necesar un sistem de protecție a sa. Contradicția e evidentă: puternicul are nevoie de solicititudine, de apărare, de o veghe permanentă asupra modului în care își îndeplinește obligațiile. Dacă forța lui dăruită binelui public se diminuează sau nu mai este bine orientată, supușii sunt îndreptățiți să ia măsuri de corecție, până la îndepărtarea acestuia. Un conducător trăiește deci îngădit de un sistem de etichete și ceremonii, de restricții și tabuuri care-l pot anihila. Interdicțiile tabuiste acționează ca un sistem de control al conducătorilor, ca o pârghie de reglaj. Privilegiile lor sunt în realitate îngădiri care nu i-ar afecta dacă ar fi membri de rând. O grijă anxioasă, izvorâtă dintr-un exces de afecțiune, poate da naștere unei nevroze obsesionale a conducătorilor față de conducători. În realitate nu e numai afecțiune, ci și o pornire inconștientă de ostilitate, efect al refulării unei dezamăgiri sau al unei invidii nemărturisite. Să presupunem că un conducător nu răspunde întocmai așteptărilor, nu reușește să fie la înălțimea sarcinilor ce i-au fost distribuite. În acest caz supraaprecierea și afecțiunea, cu cât au fost mai intense, cu atât pot fi mai ușor convertite în ură. Freud ne oferă și un exemplu: copilul și-l reprezintă pe tatăl său ca fiind atotputernic, îl supraapreciază. Dacă investiția îi este înșelată, atunci tatăl devine responsabil de nereușitele sale, de toate eșecurile lui. În situații sociale, cu cât un individ îl copleșește pe conducător cu mai multă „afecțiune” și respect ceremonios, cu mai multă grijă protectivă, cu atât îi transferă mai multă așteptare care se poate ușor transforma în ostilitate inconștientă dacă acesta nu răspunde așteptărilor sale.

Tema este abordată de Freud și într-o altă lucrare, în „Psihologia mulțimii și analiza Eului” (1921), analizând relația dintre hoarda primitivă și tatăl fondator. Acesta, ca un tiran atotstăpânitor, își exercită proprietatea asupra tuturor femeilor. Soluția de a se afirma a fiilor, incitați și de mamele umilite, nu este alta decât uciderea tatălui și consumarea trupului său într-un festin ritualic. Gest agresiv și erotic în același timp. Fiii încorporează astfel calitățile de conducător ale tatălui, ei pot triumfa acum, preluând prerogativele tatălui și posedarea femeilor sale. În „Moise și monoteismul”, reluare peste ani a temei tatălui atotputernic, se explică și mecanismul prin care fiii se mobilizează pentru acest gest decisiv. O primă explicație ar fi aceea că urmașii păstrează în memorie urme ale unei perioade de privațiuni sau de umilințe (reale sau închipuite) pe care o refulează cu bună știință. După o perioadă de incubație însă, în căutarea unui nou conducător (sau model), ei actualizează această amintire, o retrăiesc și se răzvrătesc împotriva tradiției care i-a silit să urmeze un anume drum. Freud numește compulsivitate această constrângere interioară de respect filial față de primul învățător și care explică descărcarea anxioasă ulterioară, descărcare care învinge gândirea logică. Amintirea unor traume din copilărie, a unor experiențe

de viață negative, asociate cu figura tatălui (conducătorului), devin simptome ale unei nevroze cu rezonanță în plan social imediat.

Am găsit o interpretare mai apropiată de domeniul psihologiei sociale la Serge Moscovici, atunci când acesta creionează figura șefului carismatic. De ce a fost comisă crima împotriva tatălui? Pentru că acesta a făcut, fără să vrea, o eroare de punere în act a prerogativelor sale. Preocupat de proiectul său de dezvoltare a comunității (grupului), el creează norme și cutume, cere supunere, fără să se preocupe de opiniile, nevoile, simțămintele fiilor. Îi era suficient că era iubit, adulat, admirat pentru motive evidente. Ca lider carismatic, el s-a impus prin forța sa, el inspiră ideea de siguranță, transmite încredere, respiră energie. El știe că provoacă dorința de fuziune mentală și nevoia de identificare. Mesajul său este clar: el invită pe cei din jurul său să participe la o sărbătoare colectivă unde toți au de câștigat.

Atmosfera era însă încărcată, ostilă și el n-o simțea. Nu-și dă seama când se nasc germeii conspirației și ai asocierii împotriva sa. Că se zămislește o nouă formă de cooperare, de legături, de complicități, pentru că nici unul nu are curajul să-l înfrunte singur. El n-a întreprins o lectură exactă, realistă a grupului său. Uimirea lui e sinceră și dezarmantă când constată că cel mai iubit și protejat fiu, cel mai mic, îi aplică lovitura de grație: „Și tu, fiul meu?”. Moscovici scrie: „Brutus reprezintă, în istoria noastră, imaginea fiului care conspiră și comite crima eliberatoare”. După ce îșiucid tatăl, fiii îl consumă împreună și acest ospăț reprezintă unirea cu spiritul său, legământul de a continua calea sa, dar fără el. Ospețele breslelor și corporațiilor, ale grupărilor artificiale, mesele rituale de omagiere a conducătorilor semnifică eliberarea de spiritul tatălui, întemeierea noii legi. În locul dominației tatălui întemeietor se instaurează o asociație de parteneri. Foștii conspiratori se supraveghează prin contracte, fiecare își asumă o parte din suveranitatea dobândită, veghind ca cei de alături să nu violeze pactul.

Dar despotul urât și iubit nu dispare. El se instaurează în cugetul comun, „hărțuiește conștiința celor care l-au ucis”. El nu mai domină fizic grupul, dar spiritul său se insinuează în gândirea socială nou instalată. Niciunul dintre fii nu are curajul să-i urmeze calea, dar toți au asimilat o parte din trupul (spiritul) său, pe care și-o revendică tacit, paternitatea a devenit acum colectivă. Tatăl devine de acum înaintea vocea conștiinței, bântuie ca o amenințare, este ecoul „unei culpabilități pe care nimic nu poate să o șteargă”. Când muntenii lui Schiller din munții elvețieni și-au ucis conducătorul, ei și-au propus să devină „un popor de frați”. În realitate, o voce le șoptește: „Sunteți un popor de fii complotând împotriva tatălui și ucigașii lui”. Cu timpul, culpabilii își amintesc doar de

înfăptuirile sale, ceea ce a făcut bun, nostalgia copilăriei potolește ura, efigia fondatorului devine marcă socială pozitivă.

Ce se întâmplă însă cu inițiatorul paricidului, cu fiul ucigaș? După dispariția tatălui, așa cum am arătat mai sus, fiii îl regretă, dar numai unul se simte îndreptățit să-i ocupe locul. El este *cel care îi ia locul!* Dar frații conjurați îi devin curând inamici. Îi macină gândul la actul săvârșit, rivalitățile dintre ei, presiunea celor din jur. Curând înlocuitorul, realizează că ceilalți i-au transferat lui responsabilitatea, că îl arată cu degetul. Atunci nu are decât soluția neantizării martorilor incozi. Moscoviți ne dă exemplul lui Marc Antoniu care l-a urmărit pe Brutus și pe ceilalți conjurați, și exemplul lui Stalin care și-a exterminat toți tovarășii de drum care-i cunoșteau secretele. Mai adăugăm aici exemplul celor doi dictatori români. Dej i-a exterminat pe Pătrășcanu, Luca și alții care cunoșteau responsabilitatea sa în uciderea lui Foris. Ceaușescu s-a debarasat de toți cei ce l-au sprijinit la început, când a aruncat toată vina violenței de început pe umerii lui Dej, fostul său protector. Și așa fiul ucigaș care a inițiat paricidul devine țap ispășitor al omorului colectiv. Vom reveni asupra acestui subiect.

Ar mai fi ceva de spus despre condițiile în care se naște ura împotriva tatălui fondator și imboldul de a complota pentru a-l înlătura. Textele psihanalitice ne vorbesc despre complexul Oedip, despre identificarea izvorâtă din admirație/ură pentru tată, despre imposibilitatea fiului de a se afirma și despre transferarea acestei responsabilități către acesta. Până la urmă tatăl este recunoscut ca obstacol în calea realizării dorințelor sale și el este „obligat” să distrugă acest simbol al autorității care-l împiedică să-și atingă țelul. Dar numai explicația psihanalitică nu pare să fie suficientă. S-ar mai putea atașa una psihosociologică. Mă gândesc la presiunea normelor, obiceiurilor, cutumelor unei colectivități închise care-i determină pe actorii sociali să se conformeze legilor nescrise ale comunității. În colectivitățile închise se stabilesc norme și relații, practici de interacțiune, se nasc ierarhii și reguli de supraviețuire sau ascensiune. Avem un exemplu în structurarea unei comunități în închisoarea liderilor comuniști de la Caransebeș și nașterea spiritului de castă, precum și a practicilor sociale de acolo. Relatarea despre spiritul Caransebeșului o avem de la Pavel Câmpeanu, sociolog, fost lider comunist și apoi critic al sistemului. El se folosește de înfățișarea ascensiunii lui Ceaușescu pentru a putea descrie spiritul de ierarhie/dependență creat în acest grup închis și nașterea comportamentului complotistic în aceste condiții. Pe Câmpeanu îl interesează Ceaușescu numai în măsura în care acesta a știut să-și însușească codurile grupului lor, să decodeze regulile sistemului și să le aplice. Câmpeanu ne înfățișează condițiile unui transfer halucinant: normele și practicile însușite în închisoarea pentru politici

de la Caransebeș (control ierarhic, regula atașamentului, suspectarea fiecărui membru, alianțe contra celor ce nu respectau norma) aveau să fie apoi folosite ca reguli de conduită de către reprezentanții puterii instalate după război. Totul, ne informează Câmpeanu, a început în închisoarea de la Caransebeș unde s-a inventat modelul stratificat de dinamică de grup, rulat acolo și diseminat apoi ca model cultural și normă de partid când grupul a ajuns la putere. Sudat, organizat ierarhic, în respect pentru norma comună și practica supunerii, utilizând comunicarea în limba de lemn accesibilă tuturor, grupul de la Caransebeș a reușit să înlăture tot ce i-a stat în cale, inclusiv pe emisarii trimiși de Moscova (Pauker, Luca) să preia conducerea partidului și a țării. Cuvântul cheie în această afacere e cel de *putere* - avem a face cu un caz tipic de luptă pentru putere; le-a intrat în sânge spiritul de corp, au învățat că solidaritatea de grup poate sparge toate celelalte criterii de selecție: competența, munca, dăruirea pentru idee. Și au transferat acest scenariu de viață în domeniile în care au activat mai târziu : „Modul lor de viață din anii de închisoare, ca deținuți, va condiționa profund modul în care ei vor acționa ca personalități publice de prim rang”. După un timp, unii dintre adepți, considerați insuficient de atașați, au fost la rândul lor înlăturați pentru inventate „devieri”. Chiar unii dintre fondatori.

Serge Moscovici exemplifică pe cazul Stalin - un exemplu de complotist (contra fondatorului, contra tovarășilor de drum) care și-a lichidat rivalii: semidoct, mult inferior spiritual tuturor colegilor cu care a pornit la drum, Stalin i-a urât de moarte. Nu le putea ierta superioritatea lor intelectuală și morală, de aceea i-a înlăturat pe toți cei care-i știau adevărata valoare. Nici Ceaușescu nu-i putea ierta pe cei care știau adevărul despre situația lui de subaltern umil din tinerețe și nu de „revoluționar”, cum se prezenta mai târziu. El a avut o singură calitate: a învățat norma supunerii și apoi a atacului fără menajamente. Și a fost animat de o imensă dorință de putere, de o nemăsurată „apetență pentru putere”, cum scrie Pavel Câmpeanu, sprijinită pe o netăgăduită iscusință în dobândirea și exercitarea ei. A utilizat toate strategiile, de la lingușirea superiorilor (tatălui), până la mistificarea fără rușine a faptelor. El a ridicat lupta împotriva celor capabili să construiască ceva la rangul de normă instituțională. Norma aceasta a „disciplinei de partid” și a supunerii necondiționate față de autoritate, față de superiorii ierarhici, s-a menținut și transmis de la o generație la alta, a devenit un reflex care se întâlnește și astăzi în unele structuri de partid sau instituționale. Ca și practica complotului, a nevoii irepresibile de a înlătura prin forță, prin lovituri fără milă pe cei față de care au manifestat cândva o atitudine obedientă. Situație în care s-a găsit însuși Ceaușescu, în măsura în care acesta a reușit să-și însușească codurile grupului lor, să decodeze regulile sistemului și să le aplice. De unde atâta intuiție la un individ de extracție joasă, fără cultură, total

incapabil să se articuleze spiritual multora dintre colegii săi ? Cum a putut acest individ mediocru să-i domine pe unii oameni mult superiori din partid, iar aceștia să-l accepte ? La vârsta de 24 ani, cât avea la Caransebeș, Ceaușescu nu se afirmase prin nimic, el nu avea identitate. A aterizat între ceilalți fără merite. Se spune că din întâmplare. Nu avea valoare nici socială, nici de clasă (nu fusese muncitor, nici țaran), nici profesională și nici familială. Doar o imensă ambiție de a ajunge în vârf, nu importă prin ce mijloace. Cum a fost posibil ca acest primitiv, frustrat și agresiv, să-și mascheze atât de bine structura încât să-i înșele pe toți cei aflați în jurul său ? Pentru noi, cei de astăzi, rămâne o nedumerire: de ce atâția indivizi cultivați, intelectuali autentici, s-au lăsat antrenati în acest joc criminal fără să încerce nimic, acceptând până în final postura de victime? Mă refer la Lucrețiu Pătrășcanu, Athanase Joja, Alexandru Bârlădeanu, Miron Constantinescu, la Pavel Câmpeanu însuși, și mulți alții. Au asistat cu toții la episoadele înlăturării fără milă a competitorilor lui Gheorghiu Dej, la asasinarea lui Foris și Pătrășcanu, la eliminarea Anei Pauker și n-au învățat nimic din aceste episoade.

Răspunsul este simplu: Ceaușescu a învățat intuitiv *norma*; în ascensiunea lui viitoare se regăsesc idei și practici deprinse acolo. A învățat totul intuitiv, prin practica zilnică. Altfel nu se explică cum un individ incapabil să învețe ceva temeinic, care nu era capabil să se angajeze într-o construcție, care a eșuat în acțiunile practice conspirative, să ajungă să manipuleze cu abilitate oameni care-i erau superiori în toate. A acumulat, presupunem, o imensă ură împotriva celor care au realizat ceva, care reprezentau ceva prin ei înșiși. Inclusiv împotriva foștilor mentori, îndeosebi a lui Gheorghiu Dej, superior lui în toate, pe care l-a atacat laș după ce nu mai putea riposta. El s-a găsit, până la urmă, în situația celui împotriva căruia a complotat. Când steaua lui a apus, toți cei adunați după regulile (practicile) complotistice în jurul lui, l-au părăsit.

Revin, în finalul acestui text, la explicația lui Câmpeanu: el crede că tot ce s-a întâmplat în România în ultima jumătate de veac (elaborarea normelor sociale, a stilului de interacțiune, a practicilor de coagulare socială) este efectul normelor de grup inventate și consolidate la Caransebeș. Acolo s-a elaborat și ridicat la rangul de regulă socială stilul complotistic.

Referințe bibliografice

- Câmpeanu, P., 2002, *Ceaușescu, anii numărătorii inverse*, Iași, Polirom.
Dorna, A., 1998, *Le leader charismatique*, Paris, Desclée de Brouwer.
Freud, S., 1991, *Opere, I*, București, Editura Științifică.
Moscovici, S., 1981, *L'âge des foules*, Paris, Fayard.

Neculau, A., 2004, „Prefață”, la A. Dorna, *Fundamentele psihologiei politice*, Bucuresti, Comunicare.ro.

Neculau, A., 2004, „Nașterea comportamentului complotistic și moștenitorii săi recenti”, recenzie la Pavel Câmpeanu, *Ceaușescu, anii numărătorii inverse*, cit. supra, *Psihologia socială*, 13, p.201-204.

Sirota, A., 2003, *Figures de la perversion sociales*, Paris, Editions Médicales et Scientifiques.